

Pravaštvo i 1914. godina¹

Stjepan Matković

Hrvatski institut za povijest

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 28. veljače 2017.)
UDK 329(436+439=163.42)«1914»

Na temelju komparativne analize izvora vezanih uz postavljenu temu istraživanja, autor se u ovome radu bavi kompleksnom temom ponašanja pripadnika raznih pravaških stranaka i skupina do izbijanja Prvog svjetskog rata. Polazi od činjenice da je pravaštvo uoči i za vrijeme rata jedna od jačih ideoloških sastavnica među Hrvatima, koje ipak, zbog svoje heterogenosti i stranačke višeslojnosti, nema jedinstvene odlike. Pri tome ukazuje na međupravaške poveznice i razlike u sagledavanju hrvatskog položaja u Austro-Ugarskoj, refleksije prema izvorišnim pravaškim načelima i odnose prema južnoslavenskom pitanju. U središtu istraživačke pozornosti su predratni napori za preuređenjem Monarhije, na temelju kritike dualizma, raščlambе odnosa prema politici prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i sagledavanja ozračja nakon Sarajevskog atentata.

Ključne riječi: pravaštvo, hrvatska politička povijest, Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat

Prigodom priprema za višestrana obilježavanja stogodišnjice početka Prvog svjetskog rata, mnogo se govori o različitim temama, a dosadašnji nam primjeri iznesenih rasprava bez sumnje pokazuju da i dalje nema jednoznačnih zaključaka o brojnim predmetima istraživanja, navlastito i onima za koje se redovito misli da su već posve obrađeni a na taj način i suvišni. To se osobito odnosi na političku pozadinu sukoba.² Često se tako u suvremenim raspravama razmatraju i uzroci rata, a među njih svakako spadaju i oni vezani uz neriješena nacionalna pitanja. U tom smislu, ako gledamo iz hrvatskog, pa i nešto šireg kuta, onda nam pravaštvo postaje relevantna tema istraživanja, koje, dakako, ne treba samo usko gledati kroz prizmu stranačko-političke povijesti jer je ono važno i za razumijevanje socijalnih i kulturnih gibanja. Napose je to slučaj s nastupom politički usmjerene omladine kad je riječ o kontekstu radikalizacije javne scene i niza iz-

¹ Ovaj je članak dopunjeno izlaganje, održano 16. listopada 2014. na skupu «1914. — prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji», u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest, Matice hrvatske, Instituta Balassi te Austrijskog kulturnog foruma.

² O tome osobito govore monografije Seana McMEEKINA, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011, Christophera CLARKA *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, London, Allen Lane, 2012, i Margaret MACMILLAN *The War That Ended Peace: The Road to 1914*, New York, Random House, 2013, koje su preispitale uvriježene ocjene o isključivoj odgovornosti carske Njemačke i njenih saveznika za izbijanje rata.

vršenih atentata s različitim uspjesima, koji daju poseban ton uvodnom poglavlju o uzrocima i povodu rata.

Što bi uopće bilo pravaštvo u 1914. godini? Riječ je o političkoj misli s tradicijom duljom od pola stoljeća, koja je počivala na tumačenju ideje hrvatskog državnog prava i pokušaju da se ona ostvari u tadašnjim okolnostima života u Habsburškoj Monarhiji. Vrijeme njenih stvaratelja je prošlo s izmakom 19. stoljeća, a nasljednici su nastojali održati njihove koncepcije u političkom krajoliku koji je u međuvremenu doživio neminovne promjene. Kao takvo, s više ili manje uspjeha, pravaštvo se suočavalo na javnom borilištu s favoriziranim zagovornicima unionističke ideje, koji su računali na trajnost nagodbenog sustava i realne unije po načelu *noli me tangere*, kao i onim, ne malobrojnima političarima i raznovrsnim intelektualcima koji su pak pred očima imali kompleksnu ideju jugoslavenstva, odnosno onu ideologiju koja je, isto tako, sinkronijski išla uz bok pravaštvu i imala svoje tradicionalne i moderne varijante. Uspjeh pravaša je ležao u znatnom prihvatu ponajprije onih Starčevićevih pogleda o potrebi postignuća državne samostalnosti i potvrde moderne nacionalne svijesti, koji su se kapilarno širili iz pojedinih dijelova banske Hrvatske u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu te Istru i među prekomorske iseljenike. Da je bila riječ o koncepciji sa širim potencijalima, dovoljno govori činjenica da je pravaštvo svoju privlačnost potvrdilo i u izjavama pojedinih političkih prvaka iz slovenskih zemalja različitih ideoloških orijentacija, koji su se javno identificirali s pravašima i njihovim strankama tijekom niza godina, od kraja 19. stoljeća do izbijanja rata, zadržavajući svoj zaseban nacionalni identitet.³ I u dijelu muslimanskog stanovništva susjedne Bosne i Hercegovine prihvaćena je pravaška ideologija. Zahvaljujući Starčevićevom pozitivnom vrednovanju islama i kontinuiranoj pozornosti prema Bosni i Hercegovini, upravo je pravaštvo sa svojom idejom multikonfesionalnosti hrvatske moderne nacije, bilo okrilje pod koje su dospjeli mnogi muslimani, navlastito pripadnici mlađih generacija, trgovci i studenti na zagrebačkom Sveučilištu.⁴ Tako je polustoljetna tradicija, utemeljena upravo na starčevićanskoj koncepciji politike, bila duboko i široko ukorijenjena. Zato nije čudno da sto godina kasnije i u suvremenoj i referentnoj literaturi stoji za Starčevića: »Svojim je djelima i političkim radom postavio teorijskopoličke temelje suvremene hrvatske nacionalne države, zbog čega je još za života prozvan Ocem domovine.«⁵

U osvit 20. stoljeća, a pod snažnim pritiskom prevlasti dualističkog sustava i hrvatsko-ugarske nagodbe, nastao je pravaški program iz 1894., koji je trebao

³ Vidi: Andrej RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.—1918.*, Zagreb, Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2008. i Marko ZAJC, *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje*, Zagreb, Srednja Europa, 2008.

⁴ Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878.—1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007., 40–45.

⁵ Vidi natuknicu o Starčeviću u *Hrvatskoj enciklopediji* Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57830>. Pristup ostvaren 13. 10. 2014.

biti konkretizirana smjernica političkog djelovanja za nastupajuće razdoblje te, ponajprije, ideološko sredstvo za prevladavanje duboke krize u kojoj su se našli pravaši za vrijeme khuenovske dominacije.⁶ Taj program, koji je zapravo nastajao tijekom pregovaranja s drugom oporbenom strankom, bio je kompromisan u odnosu na stranačku baštinu jer je, priznavajući zajedničke poslove s Monarhijom, odstupao od dijela prakse svojih tvoraca i vezivao rješenje nacionalnog pitanja u monarhijskom okviru. Na taj je način programatsko polazište na prijelazu stoljeća ostalo prijeporno u očima dijela pravaša sve do raspada Austro-Ugarske, kad je izgubilo svoj *raison d'être*, uz važnu napomenu da je solidan broj pravaša nekoliko godina prije 1914. odustao od spomenutog programa — primjeri Trumbića i Supila, pripadnika tzv. liberalnog pravaštva u Dalmaciji, kao i pretežitog dijela bivših domovinaša u banskoj Hrvatskoj — i priključio se onim koncepcijama koje više nisu imale izravnijih veza sa starčevićanskom tradicijom, što je bilo posve očito i u nominalnom smislu jer je u njihovom slučaju pravaško nazivlje odbačeno i zamijenjeno drugim imenima.

Sljedeća važna činjenica za razumijevanje procjene stvarne moći jest da pravaši nikad nisu bili vladajuća većina ili njen dio, izuzimajući epizodu s onom pravaškom sastavnicom u Hrvatsko-srpskoj koaliciji koja je postala »regierungsfähig« i sama se s vremenom odrekla svog izvornog imena, da bi mogla sudjelovati u ograničenom upravljanju autonomnim poslovima u banskoj Hrvatskoj.⁷ Takva im je okolnost dopuštala veće manevarske mogućnosti, ali ujedno i ukazivala na načelnu slabost zbog neprovedivosti otprije visoko postavljenih polazišnih točaka i ciljeva na kojima su počeli graditi svoje političke karijere. S obzirom na to da su pak one pravaške skupine koje nisu bile obuhvaćene Koalicijom, nastavile isticati svoju starčevićansku tradiciju, došlo je do jasne razdiobe koja je još više bila produbljena raskolom u »frankovačkim« redovima koji je iznova pokrenuo val preispitivanja o pridržavanju izvornosti pravaških načela. Kako je taj raskol pao neposredno nakon neuspjeha na saborskim izborima iz 1908., pokazalo se da je razvoj pravaštva postao usko povezan uz taktiziranje i biranje saveznika za provedbu realnijih dijelova programa, a nužna posljedica bila je rascijepanost na niz stranaka i skupina jer su se raskoli i dalje nastavljali, ne samo u banskoj Hrvatskoj, nego i među pravašima u Dalmaciji te Bosni i Hercegovini. Ni pokušaj s uspostavom Svepravaške organizacije iz 1911. nije dugo trajao. Premda su osobni animoziteti imali neprestano znatan utjecaj, ipak je na prvome mjestu bio diktat stvarnosti koji se očitovao u sudaranju s dualističkim ustrojstvom Monarhije. U konačnici, upravo će krajnji ishod u ovome »habsburškome« razdoblju pravaške povijesti biti određen vanjskim čimbenikom koji je

⁶ Podrobnije o načinu donošenja tog programa i njegovim kasnijim tumačenjima vidi: Stjepan MATKOVIC, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001. i Ivo PERIĆ, *Politička oporba u banskoj Hrvatskoj 1880—1903.*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2009.

⁷ O tome više u: Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*, Beograd, Institut društvenih nauka — Odeljenje za istoriske nauke, 1960.

bio presudan za trajni raspad Austro-Ugarske i novi val unutarpravaških preobrazbi koje će poprimiti još radikalnije oblike.

Kakva je bila realna snaga pravaštva uoči rata? Najpouzdaniji podaci o tome mogu se izvući iz parlamentarnih rezultata. Prema posljednjim saborskim izborima, održanim 16. i 17. prosinca 1913., pravaši su osvojili 23 od sveukupno 88 mandata, čime su zauzeli 26 % saborskih mjesta.⁸ Ti su mandati bili podijeljeni na dvije stranke — Starčeviću stranku prava (milinovci) i Stranku prava (frankovci) te trojicu pravaša koji su nastupili samostalno. Dio pravaša koji je bio u sastavu Hrvatsko-srpske koalicije odbacio je, kako smo već naveli, svoje izvorno ime i povezo se s naprednjačkom strankom u Hrvatsku samostalnu stranku, tako da njihove saborske zastupnike više ne možemo ubrajati u stranke pravaškog nazivlja koje bi, da nije došlo do te promjene, vrlo vjerojatno imale, barem u nominalnom smislu, najveći udio mandata, kao što je bilo na izborima iz 1906., kad su Hrvatska stranka prava u sastavu Koalicije i tada još jedinstvena frankovačka Starčevićeva hrvatska stranka prava, ukupno gledano, dosegnule do tada uvjerljivo dominantnu unionističku Narodnu stranku po broju osvojenih izbornih kotara. Trend je nastavljen i na izborima 1908., kad su zapravo pravaške stranke, ako bismo formalno promatrali sve njihove mandate, ostvarene i u sklopu Koalicije i kod frankovaca, osvojile najveći broj mandata.⁹ Isto tako je bila važna izborna geometrija jer je tijekom 1910. provedena izborna reforma kojom je snižen izborni cenzus, čime je pravo glasovanja bilo prošireno pa je tako nešto više od 6 % ili 250.000 stanovnika moglo sudjelovati u parlamentarnim izborima. Izmjena izbornog zakona bila je sastavni dio dogovora između Koalicije i tada novog bana Nikole pl. Tomašića, tako da nije mogla biti povoljna oporbenim pravašima. Frankovci su kritizirali izbornu geometriju, smatrajući prije svega da ona i dalje pogoduje hrvatskim Srbima zbog načina sastavljanja izbornih kotara, zato što ne uvodi tajno glasovanje i ne uklanja utjecaj službenog aparata na izborne rezultate.¹⁰

Na tom je tragu bila i milinovska kritika, s time da je njoj u prvom planu bio prikaz Tomašićeva izigravanja stranaka, poglavito onih hrvatskih iz redova Koalicije, dok su za srpske političke predstavnike smatrali da se očekivano »here-

⁸ Na te je izbore, prema službenim podacima, izišlo 53 % izbornika (111.005 od 208.000). Iz tog broja možemo zaključiti da je nešto više od 33.000 glasača bilo uz pravaše. Na prethodnim izborima, dvije godine ranije, pravaši (frankovci i milinovci) osvojili su četiri mandata više. U svojoj brošuri *Izborna reforma u Hrvatskoj* (Zagreb, *Jutarnji list*, 1917., 36-37), Rudolf Horvat je pokazao da su članice oporbe koje su podržavale državopravni program iz 1894. zapravo akumulirano dobile više glasova (46.273) od glasova Koalicije (43.645), no zbog izbornog zakona bile su u znatnoj manjini.

⁹ Opširnije o pravaštvu prije izbijanja Prvoga svjetskog rata, kroz prizmu izbornih rezultata i drugih kretanja na političkoj sceni banske Hrvatske, vidjeti kod: Mislav GABELICA, *Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskog rata*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2012.

¹⁰ Slično mišljenje iznio je i Frano Supilo, bivši pravaš i nekadašnji prvak Hrvatsko-srpske koalicije, koji je tvrdio da je »stara izborna geometrija ostala netaknuta« te da je »srpski ekskluzivizam i tu iznio pobjedu«. Frano SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, Kultura, 1953., 261.

ditarno drže korita«, što je bio i odraz njihove bojazni od mogućnosti povratka na Rauchov »hrvatski kurs« i ponovnog prozivanja za »veleizdajništvo«. ¹¹ U tom su smislu obje pravaške struje nastavile zagovarati opsežniju reformu izbornog prava, očekujući da bi uvođenje općeg prava glasa išlo njima u prilog. Takvo stajalište ukazalo je i na njihovu ustrajnu osudu nagodbenog režima, jer je upravo izborni zakon osigurao da unionistički zastupnici, zajedno s Koalicijom, imaju apsolutnu većinu u Saboru, premda taj omjer nije bio proporcionalan broju osvojenih glasova. I na kraju ovog odlomka još jedna napomena. Pri analizi sastava Sabora neposredno uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata, govorilo se i o »državnopravnom bloku«, »državnopravnoj opoziciji« i »Svetoj alijansi« u koju su uz pravaše uvršteni i »radićevci« ili pristaše Hrvatske pučke seljačke stranke. ¹² Taj termin nije označavao neki oblik čvršćeg spajanja, nego taktičko povezivanje oporbenih stranaka koje su jednoglasno smatrale da koalicijska većina previše popušta mađarskoj strani u primjeni nagodbenog sporazuma. Premda za Radića nije bila novost povezivanje s pravaštvom — prisjetimo se njegove tajničke uloge u Hrvatskoj opoziciji, sastojće od Stranke prava i Neodvisne narodne stranke prije osnivanja vlastite Seljačke stranke — njegova suradnja s frankovcima morala se činiti neobičnom s obzirom na dugu povijest njihova međusobno netrpeljivog odnosa i rješavanja sporova po sudovima. No, kako bilo, ostaje činjenica da je tijekom 1914. Radić bio pravaški suradnik i saveznik, što je u jednoj monografiji protumačeno i kao posljedica njegova prijeratnog straha »da bi u slučaju raspada Austro-Ugarske, hrvatske zemlje mogle biti podijeljene između Italije, Njemačke (Austrije), Mađarske i Srbije (...)«. ¹³

Već je naglašeno da se pravaštvo do kraja 19. stoljeća s uspjehom proširilo izvan banske Hrvatske. Stoga je važno istaknuti i ulogu njihovih pristaša u Dalmaciji, a hipotetski i pojedine zastupnike iz redova Hrvatske narodne zajednice (HNZ) i Hrvatske katoličke udruge (HKU) u Bosansko-hercegovačkom saboru, koji u nazivu svojih stranaka nisu imali pravaško ime ali je bilo očito, prema sadržaju njihovih programa, da se oslanjanju na pravaški program s naglašavanjem hrvatskog državnog prava, kao i istarske zastupnike hrvatske orijentacije u pokrajinskom saboru i Carevinskom vijeću. Međutim, sva su ta područja imala svoje specifičnosti i različit položaj Hrvata u odnosu na druge etničke skupine, što je uvjetovalo i zasebne poglede tamošnjih pravaša. U Dalmaciji je prevladala skupina predvođena don Ivom Prodanom koja se, u odnosu na kretanja u banskoj Hrvatskoj, s vremenom odmaknula od frankovačkog pravca i od razdoblja

¹¹ Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, Zagreb, Dom i svijet, 2002., 174.

¹² Bogdan KRIZMAN, »Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu«, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), 104 i ISTI, »Stjepan Radić — život — misao — djelo«, u: *Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918*, 1, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1972., 63.

¹³ Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, Alinea, 2006., 65. Ovu knjigu, koja analizira Radićeve poteze tijekom rata, treba čitati s dozom opreza zbog niza faktografskih propusta. U njoj je, primjerice, Ivan Šusteršič postao slovenski biskup, Milan Šufflay bio je pristaša Starčevićeve stranke prava, a Vjekoslav Spinčić je umro 1943.!

aneksijske krize vezala uz milinovce.¹⁴ Pri tome ih je povezala i težnja za održitijim držanjem prema nadležnim upravama koje su počele postavljati komesare u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Taj je spoj bio dosta čvrst, što je pokazao i tijek Prvoga svjetskog rata, kad su te skupine koordinirano istupale, imale svoje posrednike u odnosima s političkim emigrantima u Jugoslavenskom odboru i k tomu s uspjehom privukle u svoje redove neke druge pravaške frakcije, poglavito onu šibensku.¹⁵ To nije značilo da su frankovci isčeznuli s dalmatinskog političkog reljefa jer je pravaška skupina u Dubrovniku, na čelu s don Antom Ljepopilijem, poduprla težnju za traženjem oslonca na habsburšku dinastiju, a time i Frankovu orijentaciju koja nije dovodila u pitanje potrebu održivosti Monarhije jer je smatrala da upravo taj okvir štiti i Hrvate od vanjskih pretenzija na njihova područja.¹⁶ Ništa manja podvojenost nije bila ni u Bosni i Hercegovini, gdje je plamtio spor između HKU-a, na čelu sa sarajevskim nadbiskupom Stadlerom, i njegovih oponenta iz redova HNZ-a koji su uživali potporu tamošnjih franjevac.¹⁷ Premda su u radu Bosansko-hercegovačkog sabora »ustrajali na stajalištu da zastupaju starčevićansku politiku«, svjetonazorsko sučeljavanje i nerješavanje zemaljskih sukoba nije išlo u prilog jedinstvenosti.¹⁸ Još ranije je došlo do izvjesne zamjene taktičkih položaja pa je tako nadbiskup Stadler s provedbom aneksije pronašao saveznika u Franku i njegovim sljedbenicima, što se poslije dodatno produbilo fuzijom frankovaca s kršćanskim socijalistima oko novina *Hrvatstvo*, dok su liberalno nastrojeniji prvaci HNZ-a započeli usvajati načelo narodnog jedinstva Hrvata i Srba, održavajući prisnije veze s pojedinim sastavnicama Hrvatsko-srpske koalicije, ali i s »milinovskim« pravašima. Time se još više produbila podloga za širenje jaza među vodećim strankama tamošnjih Hrvata. Ipak, pristupanje obiju stranaka Svepravaškoj organizaciji i ulazak njihovih čelnika u Vrhovnu upravu organizacije, pokazali su, barem za kratko vrijeme, da pokušaji okupljanja u organizaciji banovinskih pravaša mogu imati učinka, odnosno da se pod pravaškim kišobranom može tražiti rješenje za bosansko-hercegovačke Hrvate. Konačno, svoje zasebno mjesto zauzeli su istarski pravaši koji su, u skladu sa svojim geopolitičkim položajem, tradicionalno pronalazili oslonac i u dijelovima slovenske političke scene, pa su tako djelovali u sklo-

¹⁴ Marjan DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar, Matica hrvatska, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1998., 460-461.

¹⁵ O suradnji između milinovskih pravaša i Jugoslavenskog odbora preko Švicarske, vidi: Ivica ZVONAR, *Mons. dr. Fran Barac (1872.—1940.). Život i djelo*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2012., 121-150.

¹⁶ Pero DEPOLO, »Političke struje u Dubrovniku i aneksija Bosne i Hercegovine (II. dio)«, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 38 (2000.), 298-301.

¹⁷ Više o Stadleru kod Zorana GRIJAKA, »Doprinosi vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata«, *Pravaška misao i politika. Zbornik radova*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2007., 181-211.

¹⁸ Tomislav JONJIĆ, *Dr. Ivo Pilar kao politički ideolog*, doktorska disertacija, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 2015., 908.

pu Hrvatsko-slovenske narodne stranke, a uz to je do izražaja došla i njihova prirodna potreba oslonca na one političke struje u banskoj Hrvatskoj koje su u svom nacionalnom programu nastojale isticati brigu i za Hrvate u Istri. A pokazalo se od kraja 19. stoljeća da su upravo pravaši bili ta stranka koja ih je znala povezati uz sebe, dobrim dijelom i zato jer su u program iz 1894. uvrstili Istru u popis hrvatskih zemalja.¹⁹ Stoga su pravaši iz Istre, poput onih iz Dalmacije te Bosne i Hercegovine, ušli u sastav Svepravaške organizacije i čvršće se povezali s milinovačkom skupinom.²⁰ Premda se činilo da su istarski pravaši u najslabijem položaju od svih hrvatskih sastavnica, njihov utjecaj u Carevinskom vijeću nije bio zanemariv. Dnevnički zapisi Vjekoslava Spinčića i Matka Laginje otkrivaju mrežu veza koja im je dopuštala da po svom položaju u središnjem austrijskom Parlamentu imaju znatno veći utjecaj u visokim bečkim krugovima u odnosu na mnoge druge pravaše.

Ovdje nam je potreban još jedan mali korak unatrag, radi potpunijeg sagledavanja kretanja među pravašima uoči izbivanja rata. Dvije godine prije posljednjih saborskih izbora umro je Josip Frank, koji je svojim proturječnim nastupom u znatnoj mjeri obilježio usmjerenje pravaštva od kraja 19. stoljeća nadalje. Njegova »zlatna prilika« pojavila se tijekom priprema za aneksiju Bosne i Hercegovine pod banovanjem baruna Pavla Raucha i provedbe njegova tzv. hrvatskog smjera, kad je svojim osobnim vezama uspio doći u dodir s nizom istaknutih predstavnika bečke politike.²¹ Dio vojnog vrha, ministar vanjskih poslova, prvaci utjecajne Kršćansko-socijalne stranke i Vojni ured (*Militärkanzlei*) prijestolonasljednika Franza Ferdinanda postaju onaj prvorazredni faktor u Frankovim očima koji može provesti, u suradnji s njegovom strankom, glavne točke pravaškog programa i time ispuniti veći dio hrvatskih ciljeva usklađenih s održanjem Habsburške Monarhije. S time u vezi iznova je lansiran projekt provedbe reforme Monarhije koju propagiraju upravo neki od navedenih stupova vlasti u Cislajtaciji jer smatraju da daljnji opstanak dualizma prijeti produblivanju unutarnje krize i gubitku međunarodnog prestiža. Najviše se u tom smislu spominjao trijalizam kao moguća kombinacija za prevladavanje problema, a ta je koncepcija tumačena kao kompromis između centralizma i federalizma. Tu bi bilo neophodno pribilježiti da nije prihvatljiva tvrdnja da se radilo o navodnom trijalizmu jer je plan doista cirkulirao i često je spominjan, ne samo u uskim političkim krugovima nego i u javnosti kojoj su ga predstavili njegovi zagovornici. Dakako, činjenica je da ta koncepcija nije bila ostvarena i da je svakako možemo sagleda-

¹⁹ O tome više: Nevio ŠETIĆ, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1870.—1915.*, Zagreb, Dom i svijet, 2005., 179-191.

²⁰ Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973., 409.

²¹ O tome detaljnije u: Stjepan MATKOVIĆ i Marko TROGRLIĆ, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907.—1910.*, Zagreb — Split, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2014.

vati kao jedan od privlačnih mamaca dijela austrijske politike za stjecanje saveznika u neprestanim sučeljavanjima s predstavnicima ugarske polovice Monarhije, ali i kao pokušaj uređivanja odnosa u vlastitoj polovici (slučaj poljskog trijalizma za vrijeme Prvoga svjetskog rata) i priprema za uvođenje općeg prava glasa u čitavoj Monarhiji.²² S druge strane su bili planovi nadvojvode Franza Ferdinanda, čija je vlada u sjeni neprestano radila na proučavanju državnopravnih pitanja, jer je očito polazila od gledišta da odnosi u Austro-Ugarskoj izazivaju neprestane krize i prijete njenom statusu. Pri tomu su reformska nastojanja nadvojvode lavirala od trijalističkih nagovještaja do drugih tipova preuređenja, ovisno o međunarodnoj konstelaciji i unutarnjim odnosima. U svakom slučaju, nadvojvoda je smatran onim političkim čimbenikom koji će dolaskom na prijestolje provesti novo oblikovanje (*Neugestaltung*). S obzirom na to da su veze između pojedinih hrvatskih političara i Belvederea uspostavljene na početku stoljeća i trajno su se odvijale do sarajevskog ubojstva, može se zaključiti da je taj reformski krug postojao i da je imao određene ideje o promjenama odnosa u Monarhiji.²³

Važno mjesto u djelovanju frankovačkih pravaša bilo je bezuvjetno odbijanje oslanjanja na Kraljevinu Srbiju, u bilo kojem obliku traženja savezništva te istovremena nepopustljivost prema zahtjevima hrvatskih Srba, unatoč pozivima bečkih stratega da ne odbace sporazumašku opciju. Ovdje se Frank dijelom oslonio na pravašku tradiciju negiranja srpskog identiteta na području izvan srpske države i iznio tvrdnju da na području zapadno od rijeke Drine postoji samo pravoslavni narod koji je u etničkom smislu višeslojan. Ustvari, Frank i njegovi sljedbenici su smatrali da je hrvatska državna koncepcija u protivnosti onoj srpskoj, čiji je primarni interes ležao u raspadu Dvojne Monarhije. Po njima se na velikom dijelu teritorija jugoistoka Monarhije preklapao sukob dviju državnih ideja, one srpske i one hrvatske, a nepremostive razlike nisu dopuštale neko hibridno rješenje, poput jugoslavenske formule, ili stvaranje dvaju ravnopravnih središta ujedinjenja u Zagrebu i Beogradu. U slučaju integralnog južnoslavenskog rješenja Frank je bio uvjeren u premoć dinastije Karadorđević i srpskih nacionalnih interesa. Otuda dolazi njegova ocjena da je habsburški okvir najbolja zaštita za hrvatske nacionalne interese, zbog koje je u politici bio dosljedan zagovornik »habsburškog patriotizma«. U tom okviru nalazile su se sve hrvatske zemlje pobrojane u pravaškom programu od 1894., tako da je očiti cilj bio pokušaj iskorištavanja povoljnog trenutka za njihovo upravno povezivanje, uz spomenutu potporu kruga oko prijestolonasljednika. Za dio pravaša to je bilo suprotno ideji samostalne hrvatske države, ali ni oni nisu ponudili rješenje kako

²² Henryk BATOWSKI, »Hrvati i Poljaci u okviru Austro-Ugarske Monarhije«, *Historijski zbornik* 29-30 (1976.—77.), 448.

²³ Jean-Paul BLED, *François-Ferdinand D'Autriche*, Pariz, Editions Tallandier, 2012., 230-232 i Alma HANNIG, »Wir schauen in der Loge zu«: Thronfolger Franz Ferdinand und die Außenpolitik Österreich-Ungarns vor dem Ersten Weltkrieg, *Etudes Danubiennes* 27 (2011), 55-57.

stvoriti državu u tako nepovoljnim okolnostima. Štoviše, neki od njih okrenuli su se tijekom Prvoga svjetskog rata, navlastito nakon smrti Mile Starčevića i sve očitijeg ishoda rata, stvaranju jugoslavenske integralne države s federalističkim uređenjem, smatrajući da će u njoj biti poboljšan hrvatski položaj koji se nije mogao popraviti u zajednici s nadmoćnijim susjedima kao što su austrijski Nijemci i Mađari.

Neosporivi uspjesi Srbije u Balkanskim ratovima i s time povezano jačanje ideje narodnog jedinstva (»srbohrvatstvo«, »našinstvo«, »jugoslavenstvo«), izravno su utjecali na promjene raspoloženja i predviđanja kod dijela hrvatskih političara. Tako je i dio pravaša izražavao poštovanje prema ostvarenju emancipacije jedne samostalne države (ne baveći se previše primjerom Crne Gore) i njenim vojnim pobjedama. Za njih Kraljevina Srbija postaje ozbiljan čimbenik na koji se mora računati u bliskoj budućnosti pri razrješavanju odnosa u jugoistočnoj Europi. Magnetičnost Srbije osobito je izražena kod pripadnika pravaške omladine; za dio njih Beograd postaje nacionalno središte, čime rade oštar zaokret i prelaze u tabor zagovornika ideje narodnog jedinstva.²⁴ Štoviše, kod njih se stvara jedan novi, radikalno borbeni mentalitet. Kao primjer možemo uzeti pjesmu »Ja mrzim« koju je na početku 1914. objavio Danko Angjelinović u listu Hrvatskog akademskog pravaškog društva *Kvaternik* iz Zagreba.²⁵ Autor u njoj, bez ograda, piše: »Ja mrzim! Ja nisam čovjek, nit ljudskog imadem srca. — Dok hladna dušmanska šapa očinsko gn'jezdo mi ruši, — Dok se ne osveti divska, junačka djedovska krvca, — Što se u hlapovim mora, iz vod i r'jeka puši.« Nasuprot takvom raspoloženju, za vodstvo frankovačkih pravaša to je bio još jedan znak nepovoljnih promjena koje dovoljno govore o pogoršanoj situaciji, pa su iznova apelirali na mađarske državnike da se ne oslanjaju na srpske političare, nego da saveznike traže među Hrvatima.²⁶

Razvoj situacije tijekom 1914. potvrdio je ranije izražene trendove koji su bili zrcalo različitih političkih programa sa svim vidljivim razlikama, u rasponu od svjetonazorskih gledišta do pitanja nacionalnog identiteta. Saborske rasprave i raščlamba tiska uoči Sarajevskog atentata ukazuju da su još uvijek bile svježije teme vezane uz pitanja tko je što radio za bana Pavla Raucha i, tijekom komesa-

²⁴ Neki sudionici javnih rasprava, koji još uvijek apologetski brane sarajevske atentatore, pogrešno smatraju da su Mlada Bosna i Mlada Hrvatska srodne organizacije. Činjenica jest da je dio pripadnika mladohrvatskog pokreta pristupio jugointegralističkom pokretu, no riječ je o pojedincima, a ne o cijeloj organizaciji koja je s izbijanjem rata utrнула sa svojim radom jer su brojni njeni pripadnici bili unovačeni i zatim doživjeli različite sudbine, od kojih su svakako najpoznatije one Frana Galovića i Mile Budaka. Za sada još uvijek najviše podataka o ponašanju omladine donosi stilskim izrazom privlačni, ali ne uvijek faktografski precizni publicist Josip HORVAT u svom djelu *Pobuna omladine 1911—1914*, Zagreb, Prosvjeta, 2006.

²⁵ Danko ANGJELINOVIĆ, »Ja mrzim«, *Pravaš*, Zagreb, br. 1, veljača 1914., god. I., 3. Autor je brat Budislava Grge Angjelinovića koji je isto tako pripadao pravaštvu, prvo onom frankovačkom, a zatim milinovačkog smjera.

²⁶ O ishodišnim vezama Koalicije s ugarskom vladom vidi: Dimitrije ĐORĐEVIĆ, »Pokušaji srpsko-ugarske saradnje 1906. godine«, *Istorija XX veka* 2 (1961), 353-384.

rijata, kako bi se trebalo pristupiti rješavanju međuetničkih odnosa jer je upravo s državno-pravnim uključanjem Bosne i Hercegovine u sastav Monarhije potaknut val prijevora, ne samo na šahovskoj ploči Europe, nego upravo među sastavnicima južnoslavenskih zemalja. Adrese su potvrdile razliku između Koalicije i oporbe predvođene pravašima: prve, koja zastupa načelo narodnog jedinstva Hrvata i Srba, ustrajava na nagodbi kao jamstvu autonomnosti i odbacuje optužbe o vezama s protumonarhijskim silnicama te druge, koju zanima isključivo hrvatsko pitanje i njegovo rješavanje u navedenom sklopu, uz odbacivanje nagodbenog odnosa.²⁷ Obje pravaške stranke podnijele su svoje zasebne adrese. Frankovačka je sumirala svoju dotadašnju politiku koja je smatrala najvažnijim povezati hrvatske zemlje unutar Monarhije i zauzvrat raditi na njenoj unutarnjoj stabilnosti. Takva promjena bi, prema njenim prvacima, osigurala interese hrvatskog naroda, dinastije, čitave Monarhije i naroda Balkana.²⁸ Međutim, intenzitet polarizacije sve je više stavljao u prvi plan pitanje opstanka Austro-Ugarske, pa su pojedini zastupnici upozoravali da bi odugovlačenje promjena moglo izazvati slom Monarhije. Tako je milinovačka adresa, za razliku od one frankovačke, u prvi plan stavila izraze nezadovoljstva hrvatskim položajem u Monarhiji («danas, u dvadesetom vijeku, vijeku razvijenog nacionalizma, nijedan narod pod suncem nije tako sustavno tlačen»), koji bi trebao potaknuti nositelje vlasti da provedu promjene na podlozi »hrvatskog državnog prava i narodnog načela«. Dok su frankovci u adresi uvjerali vrh Monarhije da ne gledaju u Hrvatima »revolucionare«, dotle su milinovci poslali neposredniju poruku: »Propast Hrvatske, prije ili kasnije, povukla bi sigurno za sobom slom političko-ekonomske budućnosti čitave Monarhije i narušila njen integritet.«²⁹ Principovi hici uz obalu Miljacke samo su poslužili za nova preispitivanja prijevora i eskalaciju situacije, ne samo u saborskim klupama, nego i na ulicama pojedinih gradova. Pri tomu su do izražaja, sa svojim radikalnim ponašanjem, došle upravo frankovačke pristaše koji su smatrali da je Sarajevski atentat prirodna posljedica nastojanja srpskog nacionalnog pokreta na koji nužno treba odgovoriti.³⁰

S obzirom na to da među hrvatskim povjesničarkama i povjesničarima još uvijek postoje proturječna gledišta prigodom interpretiranja Sarajevskog atenta-

²⁷ Bogdan KRIZMAN, »Hrvatske stranke prema ujedinjenju i stvaranju jugoslavenske države«, *Politički život Jugoslavije 1914—1945. Zbornik radova*, Sveske Trećeg programa, Beograd, Radio Beograd, 1973., str. 96-103.

²⁸ *Stenografski zapisnici Sabora Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., sv. II, godina 1914., Zagreb, Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1914., 11-14.

²⁹ Isto, 15.

³⁰ »Nema sumnje, da smrt nadvojvode Franje Ferdinanda za kraljevinu Srbiju znamenuje veću dobit nego li bi bila sretno dobivena bitka u ratu. Dnevni listovi iznijeli su sav materijal, koji potvrđuje mnijenje, da su srpski vojnički vladini krugovi sigurno znali za tu zavjeru, kojoj je žrtvom pao nadvojvoda, i da su barem trpjeli odašiljanje erarskih srpskih bomba u Sarajevo. Što će biti posljedica toga? Hoće li naša monarhija trpjeti toliku uvredu?« († Nadvojvoda Franjo Ferdinand, *Hrvatski kritičar*, Zagreb, br. 19, 5. srpnja 1914., str. 1.)

ta i njegova utjecaja na hrvatski ambijent, korisno je pogledati što izvori i dio historiografske literature govore o odnosu prema stradalom paru. Kao povod za raspravu o tom pitanju može biti iznesena tvrdnja u jednoj televizijskoj emisiji, organiziranoj u povodu obilježavanja Prvoga svjetskog rata, prema kojoj je javnost u banskoj Hrvatskoj bila posve ravnodušna prema ubojstvu prijestolonasljednika i njegove supruge. Tom je prigodom, naime, eksplicitno rečeno: »Svima (je) laknulo što njega više nije bilo« i »nitko nije žalio za njima, naravno, izuzev njihove vlastite djece«.³¹ Međutim, izvori i dio historiografske literature govore nam nešto sasvim suprotno o odnosu prema stradalom paru i zato je neophodno da se ispravi ta kriva tvrdnja, iznesena u gledanom elektroničkom mediju. Za dobivanje odgovora stoji nam na raspolaganju niz bibliografskih jedinica. Zbog ograničenosti prostora nastojat ćemo selektivno izabrati primjere koji nam rasvjetljavaju situaciju. Pogledajmo prvo one pravaške provenijencije za koju smo u uvodnom dijelu ovog članka pokazali da je iza sebe imala znatan dio javne potpore. U ostavštini Ivana Peršića, pravaškog zastupnika u Saboru, sačuvan je dokument koji se odnosi na percepciju prijestolonasljednika Franje Ferdinanda u dijelu hrvatske političke javnosti, sklone njegovoj ulozi u reformi unutarnjeg uređenja Austro-Ugarske Monarhije. Dokument je osobito zanimljiv jer je, prema Peršiću, nastao neposredno prije Sarajevskog atentata i pretpostavljao je dolazak nadvojvode i njegove supruge u Zagreb. Radi se o pismu sljedećeg sadržaja: »Vojvodkinja odputovala je u Sarajevo, te će dakle i u Zagreb. To pada veoma u oči. Mi znademo šta se je radilo, vidimo tu radostni uspjeh; sada bi trebalo kovati, dok je željezo vruće. Vojvodkinju trebalo bi dočekati kao kraljicu. Njezin — žalibog — kratki boravak u Zagrebu može biti od velike sreće za Hrvate, stoga morala bi ona i prikladan utisak sobom ponieti. Znade se, što i kako je pok. carica bila za Madjare, kako je g. 1867. i kasnije uvijek podupirala njihove interese. Tako bi vojvodkinja mogla biti za Hrvate. Još više, pogledom na svoju djecu, kojoj je iza odreke očeve (za svoje potomstvo) na prijestol austrijski i ugarski još moguća kruna češka i hrvatska, naravno u granicama habsburške carevine poput Njemačkog carstva, u kojemu uz njem. cara i pruskog kralja vlada ju i kralj bavarski, saksonski itd. — Nadvojvoda je veoma sklon Hrvatima, rado ima hrvatske čete, jer su Hrvati krasni ljudi i uzorni vojnici. Kod vojnih vježbah, ako sudjeluju i hrvatske pukovnije, uvijek je pohvali: 'Ah, das sind die Kroaten, schönes Regiment, bravo!' Dobro bi bilo kad bi zagrebačko društvo 'Sokol' sa barjakom dočekalo nadvojvodu-priestolonasljednika i suprugu mu na kolodvoru. To je najkrasnije naše društvo, koje je milota gledati, kad prisustvuje kakvoj svečanosti. Nadvojvodi i vojvodkinji bi to imponiralo, jer takova šta još nisu vidjeli. I Sveučilište moralo bi dočekat priestolonasljednika, Pjev. društvo 'Kolo' itd. Doček morao bi biti imponantan, demonstrativan. Nadvojvodi ima se mnogo zahvaliti, da je u Hrvatskoj dokinut komisariat. On je opetovano zagovarao

³¹ OBN, emisija Reflex, 23. 12. 2013., <https://www.youtube.com/watch?v=bu12f9nAQGU>. Pristup ostvaren 11. 2. 2014.

kod cara što skorije dokinuće komisariata, našto je car grofu Tiszi izjavio da se sa Hrvatima mora urediti. Potaknite, što se u zadnji čas još učiniti dade.³² Ovaj dokument pokazuje zašto je iz jednog kuta gledanja trebalo izraziti s hrvatske strane potporu prijestolonasljedniku. Pozorniji istraživač može mu dodijeliti atribut propagandnog materijala koji je stvoren u uskom krugu. No, kad ga se čita zajedno s onima što slijede nakon atentata, on dobiva dodatnu dimenziju jer se podastire niz dokaza koji upućuju na zaključak da reakcije na ubojstvo nisu bile ravnodušne, a još manje da je »svima laknulo«.

Tijekom saborske sjednice održane 30. lipnja 1914., zastupnik Dragutin Hrvoj je izjavio: »Predbacuje se nama pravašima, da smo spajali velike nade s jednom osobom, koju je prije kratkog vremena zločinačka ruka maknula s ovog svijeta. Ne tajimo: jesmo polagali velike nade. Imali smo konkretnih činjenica, na temelju kojih su naše nade izgledale opravdane. Ukoliko su bile opravdane, bila bi pokazala budućnost.«³³ Drugim riječima, Hrvoj nije poricao da su pravaši imali velika očekivanja od Franje Ferdinanda, da ih je njegovo ubojstvo pogodilo i da se postavilo pitanje što slijedi poslije atentata.

Svjedočanstvo o prvim reakcijama na Sarajevski atentat ostavila je i Aglaja Frank, supruga narodnog zastupnika Ive Franka, a nakon rata politička emigrantkinja: »Blagdan svetoga Petra i Pavla 1914. (...), sjajan, lijep, sunčan dan. Grad je bio okićen zastavama, jer je priređena proslava udruzi koja je doputovala iz Ljubljane — ako se dobro sjećam, bilo je to neko vježbačko društvo. Prema nedjeljnoj navadi, išli smo na počinak nakon objeda, kad nas probudi zvonjava telefona. Izišla sam — telefon je bio u predsoblju — nazvala je gospođa Anka Horvat [supruga saborskog zastupnika Aleksandra Horvata, op. S. M.], koja je rekla: 'U Sarajevu su ubili nadvojvodu i njegovu ženu'. — Kad sam mu prenijela novost čiju dalekosežnost nisam uopće shvaćala, Ivo se prestravio nasmrtno, požurio na telefon i zamolio točnije obavijesti. Bio je potpuno smućen, jer su Hrvati imali velika očekivanja od prijestolonasljednika koji je potpuno shvaćao da Monarhija u dotadašnjem obliku nije više sposobna za život, pa je kovao plan da po nastupu na vlast preuredi Monarhiju u višenacionalnu saveznu državu. Da je to proveo, bio bi uništen svaki panslavenski san, a napose san o Velikoj Srbiji — Jugoslaviji, kako se ona kasnije zvala. I zato je morao umrijeti — Za trenu je žalost obavila grad — umjesto trobojnih izvješene su crne zastave koje su padale od ruba krova do prvoga kata zgrada, ljudi su hodali uznemireni, smućena izraza lica, u gostionicama se raspravljalo, nehotice šaptući, o strašnom događaju, a sablast rata strahovito se približila.«³⁴

³² Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), fond ostavština Ivana Peršića, kut. 1, dok. 18, dokument naslovljen: Pisma političkih agenata Franje Ferdinanda pisana u Hrvatsku par dana pred njihovo umorstvo u Sarajevu. Prema Peršiću pismo je bilo pisano strojem na oktav-ceduljici 25. VI. 1914. u Mödlingu kod Beča (s navedenom adresom Stefaniegasse 6) te je već sutradan bilo njemu predano.

³³ *Stenografski zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodišta 1913.—1918., II., godina 1914., 1295. Hrvoj se tijekom rata prometnuo u zagovornika rušenja Habsburške Monarhije.

³⁴ Stjepan MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2011., 217.

Gledišta predstavnika obiju pravaških stranaka — frankovačke i milinovske — u pogledu njihovih reakcija u novinama i u Saboru na Sarajevski atentat, su više-manje dobro poznata i opisana u historiografiji.³⁵ Ona se nadopunjuju na prethodno iznesena gledišta Peršića, Hrvoja i Frankove. Čini se da bi ipak ponovni pogled na milinovsku recepciju mogao ponuditi i neke nove dopune. Naime, Vaso Bogdanov je, u svojoj raspravi o Starčevićovoj stranci prava za vrijeme rata, vrlo precizno uočio razliku između frankovaca i milinovaca, ističući neupitno proturspstvo kod prvih i težnju za pomirljivijim odnosima sa srpskom stranom kod drugih. Pri tome je prevladao ton da su milinovci otpočetak bili »protuokviraški« nastrojani i samim time prirodno težili nacionalnoj emancipaciji koja se mogla ostvariti integracijom svih južnih Slavena na razvalinama Austro-Ugarske. Međutim, postavlja se pitanje je li povijesna stvarnost doista bila takva. Zato je potrebno iznova sustavno pretrasti tadašnju periodiku. Nažalost, brojevi milinovačkoga glavnog organa *Hrvata* nisu trenutno dostupni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, zbog čega je istraživačima preostalo da se upoznaju s njegovim sadržajima iz drugih novina. Tako je zagrebački *Agramer Tagblatt* od 1. srpnja, u rubrici »Zeitungstimmen«, prenio jučerašnje pisanje pravaškog *Hrvata* koji je reagirao na Sarajevski atentat sljedećim riječima: »All der Schmerz, den unser Herrscher empfinde, könne nur dadurch etwas gemüdet werden, daß diesen Schmerz alle Nationen der Monarchie teilen. Besonders das kroatische Volk, das immer und jederzeit treu und voller Liebe am Herrscherhause gehangen sei, empfinde diesen Schmerz und verurteile das Verbrechen aufs schärfste! Selbst wenn das kroatische Volk mit der Politik Wiens unzufrieden gewesen sei, habe es immer ganz genau zwischen dem Herrscherhause und dem Intriguenspiel der verschiedenen Ministerkreise zu unterscheiden gewußt. Und mit dem verstorbenen Thronfolger sinke die beste Hoffnung des kroatischen Volkes ins Grab.«³⁶ Članak ukazuje na to da je milinovačko vodstvo imalo pozitivna očekivanja od prijestolonasljednika i da su krivnju za nepovoljan položaj Hrvata stavljali na različite ministarske krugove. Takvo stajalište samo se oslanja na prethodno potpisani Pravaški memorandum, koji je u vrijeme Svepravaške organizacije bio 1912. upućen vladaru.³⁷ U tom je smislu još uvijek u osvit izbijanja rata bio vidljiv legitimistički pristup koji će se nešto kasnije promijeniti, pri čemu valja uzeti u obzir i naknadna tumačenja koja su često sklona retuširanju vlastite povijesti. Podsjetimo na još jedno gledište koje je izneseno na skupu zagrebačkih milinovaca u ljeto 1908., na samome početku rada te stran-

³⁵ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, Globus, 1989., 57-90; Đuro GRILICA, »Ciljevi hrvatske politike 1914-1918«, *Hrvatska revija*, 2 (1980.), 177-198. i Vaso BOGDANOV, »Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslavenskih naroda u toku prvog svjetskog rata«, *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1966., 27-163.

³⁶ »Zeitungstimmen«, *Agramer Tagblatt*, Zagreb, br. 149, 1. 7. 1914., 2.

³⁷ Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), fond ostavština Ivana Peršića, kut. 1, dok. 17.

ke. Miletić, župnik iz Šestina, izjavio je da se od svih urota protiv hrvatskih interesa najmanje treba bojati srpske urote jer ona ne može «raznaroditi» Hrvate zbog jezične bliskosti, a u državnom smislu nije opasna jer postoji zaštita čitave Habsburške Monarhije, čija će vojska «valjda biti jača od vojske malene Srbije».³⁸

Da se ne bismo samo pozivali na pravaše, istaknimo i neke druge primjere doživljaja suvremenika prema ubojstvu prijestolonasljednika i njegove supruge. U povodu Sarajevskog atentata uputilo je vodstvo Hrvatske pučke seljačke stranke, sa Stjepanom Radićem na čelu, dvorskoj kancelariji u Beču brzojav sljedećeg sadržaja, koji su prenijele stranačke novine *Dom* (od 1. VII. 1914.): «Duboko potreseni u svojoj kršćanskoj savjesti; teško povrijeđeni u svojoj prirodnoj i baštinijenoj stoljetnoj monarhičnoj vjernosti; do skrajnosti ogorčeni u svom hrvatskom i carevinskom patriotizmu i u svojoj privrženosti ustavu i ustavnosti — prezirujući i žigošući podli i odvratni zločin, najsmjernije uvjeravamo Vaše Veličanstvo u ime tisuća i tisuća prosvječenih i organizovanih pristaša hrvatske seljačke stranke, da ćemo se mi Hrvati složno sa svim ostalim narodima carevine kao jedna duša, kao jedna nepobjeđiva vojska okupiti oko posvećene osobe Vašega Veličanstva i oko uzvišenoga Vladalačkoga Doma, te ćemo iz svih sila uznastojati, da i uzveličamo ovu našu monarkiju, tu zlatnu kopču svih triju evropskih plemena, to sveto kulturno ognjište svih njezinih naroda, tu jedinu nepobjeđivu zaštitu i naše predrage domovine kraljevine Hrvatske. Bog utješio Vaše Veličanstvo i složio sve Vaše narode u radu za jakost, ugled i uzveličanje Carevine naše! Stjepan Radić, predsjednik, Tomo Jalžabetić, Vinko Lovreković, podpredsjednici.»³⁹ Iz tog se brzojava može zaključiti jedino oštra osuda atentata, lojalnost vladajućoj dinastiji i odanost Monarhiji.

Nadvojvodina smrt izazvala je reakcije i kod drugih aktera javnoga života, bez obzira na njihove različite profile. Zagrebački nadbiskup Antun Bauer objavio je Okružnicu »povodom užasnog umorstva Njegove c. i k. Visosti prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge«. Okružnica bilježi: »Narodi monarkije s najvećim su pouzdanjem gledali u vitešku pojavu nadvojvode Franje Ferdinanda i po njem u svoju budućnost. Visoki pokojnik zdušno se spremao na uzvišeno mjesto, koje je imao po vremenu nastupiti. U duši njegovoj bila je živa svijest o posebnoj zadaći starodavne naše monarkije u povijesti naroda. — Osobiti pak gubitak osjeća Crkva katolička. Pokojni nadvojvoda, vjeran sin njezin, sjao je svima kao uzor praktičnim vršenjem religijoznih svojih dužnosti, a nada sve svojim kršćanskim obiteljskim životom. — U duši našoj ostat će uvijek svijetla uspomena nadvojvode Franje Ferdinanda, pak da našem dubokom poštovanju dademo bar nekog izražaja, poći ću osobno na sprovod prejasnoga pokojnika i njegove uzvišene supruge (...).«⁴⁰ Nije naodmet napomenuti da je nadbiskup Bauer bio nekada pripadnik Hrvatske stranke prava koja je bila u sasta-

³⁸ »Prva naša gradjanska večer«, *Hrvatska Sloboda*, Zagreb, br. 102, 28. 8. 1908., 1.

³⁹ Brzojav nije naslovljen. Njegov tekst vidjeti u: *Dom*, Zagreb, br. 27, 1. 7. 1914., 2.

⁴⁰ »Okružnica«, *Katolički list*, Zagreb, br. 28, 2. 7. 1914., 1.

vu Hrvatsko-srpske koalicije. I dok je u njegovom tekstu jasno vidljiv naglasak i na vjerskoj komponenti prijestolonasljednikova života, dotle liberalni *Hrvatski pokret*, koji prenosi službena gledišta najjače hrvatske sastavnice u Koaliciji, piše u povodu atentata: »Kud je god prispjela vijest o sarajevskom umorstvu, ona je izazvala zaprepaštenje, uzbuđenje, sućut, a ogorčenje i tugu u redovima svih onih, koji su se osjetili hitcima sarajevskog atentata i sami pogodjeni. I hrvatski glavni grad Zagreb, zapao je sav u tugu i crne su zastave zalepršale sa kuća zagrebačkih građana, zabave su obustavljene, a grad je s najvećim uzbuđenjem primao vijesti o strašnom događaju. Ovaj duboki osjećaj, koji je lebdio nad gradom, bio je teško povrijeđen samo divljačkim ispadima jedne grupe individua, koja je jednu tugu monarhije, opću solidarnost u osudi groznoga zločina frivolno uvrijedila, izrabljujući sarajevsko umorstvo u svoje niske stranačke svrhe, a napokon i u ciljeve prostoga, surovoga razbijanja tuđeg vlasništva.«⁴¹ Iz ovog navoda vidljiva je bezuvjetna osuda atentata i procjena da je građanstvo glavnoga grada jednodušno bilo pogođeno tim činom, uz »pokretaško« naglašavanje osude frankovačkog uništavanja imovine pojedinih Srba u Zagrebu, do kojeg je došlo nakon objave o Sarajevskom atentatu. I glavno glasilo hrvatskih Srba, odnosno glasnik njihove vodeće Srpske narodne samostalne stranke, *Srbobran*, donosi u kontekstu reagiranja na frankovačko osvetničko ponašanje sljedeću izjavu: »Da frankovci iskreno žale za prijestolonasljednikom, kao što žale ostale stranke i elementi u Hrvatskoj, oni bi u prvom redu bili nastojali, da manifestacija žalosti u hrvatskom saboru i glavnom gradu Hrvatske bude skladna i jednodušna.«⁴² Iz ovoga navoda vidi se znak žaljenja, a ne ravnodušnosti. Slično se može izdvojiti i u slučaju zahvale carkralja Franje Josipa na sućuti »izkazanoj po grčko iztočnoj /iztočno pravoslavno srpskoj/ crkvenoj i školskoj općini u Zagrebu povodom smrti Njegove cr. i kr. Visosti prejasnog gospodina nadvojvode prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i Njezine Visosti vojvodkinje Sofije Hohenberg.«⁴³ Stručno glasilo Pravničkog društva *Mjesečnik* također je izrazilo svoje žaljenje: »I nas hrvatske pravnike, koji smo svijesni dionici duboko ukorijenjene ljubavi i od djedova naslijeđene vjernosti našega naroda spram Previšnjega vladalačkog doma, obuzima golema bol i tuga nad tragičnim udesom uzvišenih pokojnika. Nas pravnike, koji dobro znamo, da nas spram svijetle krune veže ne samo pravna dužnost podaničke poslušnosti, već i pretežno etička dužnost nepokolebljive vjernosti, pa da je u monarhijskim državama dinastičko čuvstvo ponajodličnija građanska vrlina.«⁴⁴

⁴¹ *Hrvatski pokret: glavno glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke*, Zagreb, br. 177, 29. 6. 1914., II. posebno izdanje, 1.

⁴² »Sarajevski atentat i položaj u Hrvatskoj«, *Srbobran*, Zagreb, br. 134, 19. juna (2. jula) 1914., 1.

⁴³ Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), Broj 3622/Pr. 1914., prema Präsidualnom Uručenom zapisniku za 1914.

⁴⁴ † Prijestolonasljednik Franjo Ferdinand. Vojvodkinja Sofija Hohenberg.« *Mjesečnik Pravničkog društva*, knj. II., br. 7, Zagreb, 1914., 1.

Ni izvan Zagreba nije bila osjetno drukčija situacija. Petrinjski *Banovac* je pisao: »U Petrinju je vijest o užasnom zločinu prispjela u nedjelju 28 lipnja oko četiri sata poslije podne. Vijest je djelovala, kao da je cijeli grad ošinula munja, pa je svaki onijemio. Ljudi su se po ulicama susretali, kao da se boje, da će čuti potvrdu grozne vijesti, koju su već prije samo onako načuli. — Kad je građanstvo doznalo užasnu istinu, obuzela ga je ona u se povučena tuga, koja odaje iskreno rastuženoga čovjeka. Ona — od vijekova u srcu prirodjena i gajena ljubav prema našoj vladalačkoj kući — još je jačom i većom snagom porasla u ovim pretužnim časovima naše države.«⁴⁵ Ovaj je list nazvao atentatore »izmetom u ljudskom društvu« i promatrao njihov čin u kontekstu »srpske agitacije i velikosrpske propagande«, ali je bez ograde osudio demonstracije i incidente koji su uslijedili protiv petrinjskih Srba, neposredno nakon ubojstva prijestolonasljednika i njegove supruge.

A kako je pisao karlovački tisak? U novinama *Karlovac*, koje su izdavali lokalni predstavnici Hrvatsko-srpske koalicije, čitamo sljedeći komentar: »Gubitak je to golem, naročito za naš narod, koji se od prijestolonasljednika, kao budućega svog vladara mogao samo najboljemu nadati. Poznato je naime, da se je prijestolonasljednik vrlo ozbiljno pripravljaio za svoje buduće vladanje, pa se svi narodi ove velike monarhije opravdano nadaju, da će on sve svoje sile uložiti u to, da usreći sve svoje podanike. A kad uočimo, da je prejasna njegova supruga, kao prava Češkinja, bila sklona nama Slavenima, onda tekar možemo izdaleka shvatiti, što nam je otela razbojnička i zločinačka ruka dvojice ludih fanatika.«⁴⁶ Koprivnički tisak pravaške orijentacije dao je nešto drukčije tumačenje kojim je opravdao reakcije na atentat: »Ovim zločinačkim djelom baciše u žalost narode ove monarhije, a ponajviše hrvatski narod. Nad mrtvim tjelesima uzvišenih supruga plače i nariče hrvatski narod a pokvarene duše atentatora i njihovih saveznika još se smiju njegovoj zdvojnosti. Kakovo čudo, ako je gdje gdje prekipilo hrvatsko čuvstvo i dalo glasnog oduška u demonstracijama protiv sunarodnjaka počinitelja ovoga zločina.«⁴⁷

Upada u oči da je iza *Podravske Hrvatske Straže* stajao Stjepan Zagorac koji je spadao među nekadašnje pravaše koji su revno podupirali Riječku rezoluciju i Hrvatsko-srpsku koaliciju, zatim je napustio taj pravac i započeo oštro kritizirati novo vodstvo nakon Supilova odlaska s kormila Koalicije.

⁴⁵ »Grozna katastrofa u Sarajevu«, *Banovac. List za javne prilike, pouku, narodnu privredu i zabavu*, Petrinja, god. 25., 4. 7. 1914., br. 14, str. 1.

⁴⁶ »Priestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand i supruga mu vojvodkinja Sofija Hohenberg«, *Karlovac. Glasilo Hrvatsko-srpske koalicije*, br. 119, god. 3., 4. srpnja 1914. 1. I u ovim novinama određene političke orijentacije osuđeno je ponašanje frankovaca prema lokalnim Srbima nakon atentata, jer je ocijenjeno da se generalizirala srpska krivnja, da su priredeni izgredi podsjećali na protusrpske demonstracije iz 1902. i na taj način izazivali građanski rat. Za karlovačke »koalicionaše« ti su se događaji mogli shvatiti kao prilika da se raspusti Sabor i dio autonomne uprave prebaci iz ruku Hrvatsko-srpske koalicije u ruke frankovaca.

⁴⁷ »Priestolonasljednik Franjo Ferdinand«, *Podravska Hrvatska Straža*, Koprivnica, br. 27, 4. 7. 1914., 1.

Što je pisao osječki tisak? Premda se uvijek navodi da je riječ o periodici koja je revno slijedila dualistička načela unutarmonarhijskog uređenja, pa je iz tog razloga mogla imati i ograde na moguću reformsku politiku prijestolonasljednika, reakcije u pogledu Sarajevskog atentata išle su potpuno u prilog pokojnika i njihovih veza s Hrvatskom. Tako je *Die Drau* pisao: »Erzherzog Franz Ferdinands war den Kroaten wohlgeneigt, seine Sympathie, galt den Slaven und seine hohe Gemahlin war ebenfalls eine Slavin. (...) Vor nicht langer Zeit erst sagte der Thronfolger: Nach den Tirolern waren mir die Kroaten die liebste Nation. Und diese Geneigtheit für uns, sie fand in der Verehrung und in der Liebe für den Erzherzog die geeignete Antwort. Und darum wird nirgends in diesem weiten Reiche die Trauer eine so tiefgehende sein, wie bei den Kroaten. (...) Der Attentäter hat unter dem Eindruck der nationalistischen Propaganda gehandelt, die leider auch schon in Kroatien ihre schädliche Tätigkeit eröffnete und deren Erscheinen auf eine neue Richtung hindeutet, die wir für Kroatien immer als unglückverheitzend betrachteten.«⁴⁸ Ustvari, jedini dosljedni prikaz atentata iz spektra stranačkog tiska, koji je sadržavao kritiku palog prijestolonasljednika u skladu s programom stranke i njenom ideologijom, nalazio se u socijaldemokratskom glasilu (»Franjo Ferdinand bio je smatran predstavnikom reakcije i klerikalizma u njoj«). No, ni socijaldemokrati tom prigodom nisu izrazili indiferentizam, kad je riječ o činu ubojstva, jer su zabilježili: »Mi sa opće-ljudskog gledišta žalimo svaku glavu, koja padne od nasilne ruke. I u tome smo dosljedni do skrajnosti. Tragičan je uopće ljudski usud da se mora umrijeti, a kud i kamo je tragičnije, kad čovjek umire od nasilne ruke kao žrtva izvjesnog režima.«⁴⁹

Koje su bile posljedice prekretničkih događanja iz 1914. za pravaštvo? Unatoč uvjerenju njegova znatnog dijela da je Sarajevski atentat bio nepovoljan za hrvatske interese, pravaši raznih stranačkih orijentacija nastavili su vrlo aktivno djelovati tijekom rata i kao takvi ostaju važna politička silnica vezana uz razvoj hrvatskog naroda. Frankovački dio ustrajno je nastavljao zagovarati dogovor s dinastijom, smatrajući da je to jedini ispravan put za ostvarivanje hrvatskih interesa.⁵⁰ Pokušaji pronalaska zajedničkog jezika s dinastijom došli su do izražaja za vrijeme posljednjeg vladara Karla I. (IV.) kod kojega su Ivo Frank i Aleksandar Horvat došli u audijenciju u proljeće 1918. te tom prigodom posljednji put zatražili reforme. S druge strane, milinovački pravaši su nakon smrti svog prvaka Mile Starčevića zauzeli sve zamjetniji udio u funkcioniranju jugoslavenskog pokreta, bilo da je riječ o održavanju veza s Jugoslavenskim odborom, ili udjelu u kasnijem pokretanju Narodnog vijeća SHS u kojemu su stekli vrlo visoke

⁴⁸ »Das Attentat in Sarajevo«, *Die Drau. Organ für Politik und Volkswirtschaft*, Osijek, Nr. 145, Jahrgang 47, 29. Juni 1914., 1.

⁴⁹ »Prestolonasljednik Franjo Ferdinand i njegova supruga ubijeni u Sarajevu«, *Slobodna riječ. Glavno glasilo Socijalno demokratske stranke Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, br. 145, 30. 6. 1914., str. 1.

⁵⁰ Frankovce su pri kraju rata njihovi protivnici optuživali da su od početka rata opstruirali ustavno stanje i radili na uvođenju vojnog komesarijata u dosluhu s dijelom Vojnog ministarstva.

pozicije. Jedan od istaknutih srpskih političara u Hrvatskoj, Srđan Budisavljević, napisao je za njih da su u svojoj izjavi od 5. lipnja 1917. napustili »princip svehrvatstva« i »prihvatili gledište, da su Slovenci, Srbi i Hrvati jedan jedinstveni narod«. ⁵¹ Pretvorba ovih pravaša iz pobornika hrvatske u jugoslavensku državnost, dobila je time i svoju programatsku podlogu. Sagledavajući njihovu putanju, možemo zaključiti da je njihovo ponašanje iz 1918. bilo u suprotnosti s onime za što su se zalagali tijekom 1914. godine. U tom zaokretu jedino su bili dosljedni oni omladinci koji su još prije rata odbacili starčevićanstvo i okrenuli se ideji jugoslavenskog nacionalizma.

Stjepan Matković

The Party of Right's Ideology and the Year 1914

Based on a comparative analysis of sources related to the topic, the author examines the complex behavior of the members of various right's parties and groups up to the outbreak of the First World War, starting from the fact that prior to and during the war rightists were a major ideological component among the Croats, owing to its heterogeneity and party complexities. The author also points out the commonalities and differences among those promoting Croatian rights in regard to the position of Croatia in Austro-Hungary, reflections of the original rights principles, and attitudes toward the southern Slav question. The investigation focuses on pre-war efforts to restructure the Monarchy based on critiques of dualism, analysis of the policies the heir presumptive to the Austro-Hungarian throne, Archduke Franz Ferdinand, and an assessment of the atmosphere after he was assassinated in Sarajevo.

Key words: *Party of Right Ideology, Croatian political history, assassination in Sarajevo, First World War*

⁵¹ Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1958, 17.